

DOI: 10.31548/HSPEDAGOG2021.02.029

УДК 165.742

СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЙ ГУМАНІЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ**Н. М. ЗЛЕНКО**, кандидат філософських наук, доцент кафедри образотворчого мистецтва, музикознавства та культурології**Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка***E-mail:* zlenkonat1981@gmail.comORCID ID [0000-0003-2598-4336](https://orcid.org/0000-0003-2598-4336)**Р. В. МНОЖИНСЬКА**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, політології та українознавства**Київського національного університету технологій та дизайну***E-mail:* ruslanamnozhynska@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-8459-3496

С. О. ЛИСЕНКО., кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук**Придніпровської державної академії фізичної культури і спорту***E-mail:* lysenkos630@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-4222-7049

Анотація. *Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю осмислення ідеї гуманізму в Україні від її становлення до розвитку в нових культурно-історичних умовах. Мета статті полягає у дослідженні становлення і розвитку уявлень про гуманізм в українській філософській думці в історичному аспекті. Для досягнення поставленої мети використовувались такі методи дослідження: історичний – для дослідження етапів розвитку ідеї гуманізму, аналіз і синтез наукової літератури, узагальнення та систематизація – для формулювання проміжних і кінцевих висновків. У статті висвітлено зміст поняття «гуманізм». Визначено передумови становлення ідеї гуманізму. З'ясовано, що виникненню ідеї гуманізму передувало перше моральне правило співжиття, яке пізніше в історії філософії отримало назву таліону. Виокремлено основні етапи становлення ідеї гуманізму в українській філософській думці (перший – XIV-XVI ст.; другий – друга половина XVI – початок XVII ст.; третій – друга половина XVII ст.; четвертий – друга третина XVII – початок XVIII ст.; п'ятий – XIX ст.; шостий – XX ст.; сьомий – XXI ст.). Сформовано відмінні риси ідеї гуманізму від таліону і «золотого правила моральності». Перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку вбачаються у дослідженні механізмів відновлення гуманістичних ідеалів у таких соціальних інститутах як сім'я і школа.*

Ключові слова: *філософська думка, гуманізм, гуманісти, таліон, Відродження, вчення, людина.*

Актуальність. В історії світової філософської культури особливе місце належить українській філософії. Українська філософська думка складна для сприйняття. Це пояснюється тим, що вона висвітлює духовно-практичну історію нації, характер ментальності етносу, оригінальність її соціокультурного фону, і лише розуміння всіх цих

чинників у взаємодії є умовою розкриття самотності української філософської думки.

Найскладнішою проблемою у критичному аналізі феномену українського філософствування є тема становлення ідеї гуманізму. Варто зазначити, що в сучасних умовах буття ідея гуманізму – це не лише антропоцентричне вчення, що виникло

в епоху Відродження, а універсальне загальнолюдське світосприйняття. Філософія історії дозволяє розкрити витoki зародження ідеї гуманізму і простежити шляхи її розвитку, глибше зрозуміти суть ідеї гуманізму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню ідей гуманізму приділяється значна увага у зарубіжній і вітчизняній літературі. Історичні аспекти розвитку гуманізму у філософській думці різних епох і соціокультурних систем знайшли відображення у наукових працях Александрової О. В., Черенкова М. М., Огородник І. В., Огородник В. В. Становлення гуманізму в Україні досліджували Попович О. В., Сабадаш Ю. С., українських гуманістів епохи Відродження та розвиток ідеї гуманізму епохи Відродження вивчали Литвинов В. Д., Дрогобич Ю., Русин П., Оріховський С., перспективи розвитку гуманізму – Пазенок В. С., Лях В. В., Соболев О. М., проблеми трансформації ідеї гуманізму в українській філософській думці – Трачук М. Незважаючи на наявність значної кількості робіт, присвячених вивченню ідей гуманізму в українській філософській думці, відсутні праці, в яких історія розвитку гуманістичних ідей розглядалася б у концептуальному плані з виявленням внутрішніх зв'язків окремих етапів гуманістичного процесу і висвітленням основних тенденцій еволюції гуманістичної думки.

Мета статті полягає у дослідженні становлення і розвитку уявлень про гуманізм в українській філософській думці в історичному аспекті.

Матеріали і методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використовувались такі методи дослідження: історичний – для дослідження етапів розвитку ідей гуманізму; аналіз і синтез наукової літератури; узагальнення та

систематизація – для формулювання проміжних і кінцевих висновків.

Результати дослідження.

Процес виникнення, формування і розвитку гуманізму відображає процес становлення та еволюції людської цивілізації. Виділення людини з тваринного світу, її розвиток, набуття нею ідей гуманізації означали заміну біологічних факторів поведінки соціальними. Поведінка людей все більше будувалося на задоволенні соціальних, власне людських потреб, що, у свою чергу, означало завершення процесу становлення людини виду *homo sapiens* – людини розумної.

Попович О. В. та Сабадаш Ю. С. [5] стверджують, що оскільки в первісному суспільстві особистість ще не сформувалася, говорити про виникнення гуманізму безглуздо. На наш погляд, це виглядає алогічним з точки зору сучасного розуміння гуманізму. Доцільна діяльність людини в усі часи була спрямована на звільнення від різного роду залежностей, які суперечили її вільному розвитку. І перш ніж гуманізм був усвідомлений видатними філософами, інтерпретований відповідно до рівня розвитку та потреб суспільства, він виступав у вигляді практичної діяльності людей – у праці, яка і створила людину. Ідеали гуманізму, в кінцевому підсумку, виникли як наслідок прагнення людей привести своє дійсне життя у відповідність з бажаним.

Гуманістичні пориви, прагнення та ідеї зародилися ще при родовому устрої, коли людина починала усвідомлювати власне ставлення до природи, до інших людей, до самої себе.

Незважаючи на численні дослідження, питання становлення гуманістичних ідей ще й досі залишається дискусійним. На цей аспект слушно звертає увагу

Александрова О.: «Здається, важко знайти таку історичну добу, до якої було б настільки суперечливе ставлення дослідників; добу, якій при всій її, здавалося б, наочній величії досягнень у галузях науки, мистецтва, літератури і філософії, так важко визначити належне місце в розвитку людської свідомості. Наскільки оригінальною і самостійною була ця доба, наскільки послідовно вона впливала з простору мислення попереднього часу (Середньовіччя), і наскільки ґрунтовною вона була для часу прийдешнього (Нового)» [1, с. 143].

У XIV ст. з'явився термін «гуманітарні дисципліни», до яких відносили поезію, риторику, історію та філософію, тобто ті дисципліни, які найбільшою мірою формують духовність людини.

Передумови становлення гуманізму зародилися в античності. Антична філософія за своєю суттю була антропоцентричною, і ця її якість зумовила її гуманістичну проблематику. Етичні імперативи добра, блага, істини, справедливості були орієнтовані не на індивіда, а на людство в цілому, були факторами гармонії і краси світу та природи.

Подальший розвиток гуманізму пов'язаний із середньовічною Європою. Основою раннього середньовічного гуманізму було збереження і розвиток людяності, чеснот, духовності, формування присутності Бога в людині, боротьба людини з собою, знищення зла в собі. В епоху розвиненого і пізнього середньовіччя своєрідність гуманізму проявилася у посиленні божественного в людині, діяльної любові до ближнього, порятунку і умиротворення його Душі. Людина розглядалася як особистість, що має духовне начало і свободу вибору праведного життєвого шляху або гріховного. Збалансована етика

християнства дозволяла уникнути втілення в культурі тенденцій як крайнього індивідуалізму, так і вульгарного усупільнення, сприяючи формуванню повноцінного гуманізму.

Ідея людини, обстоювання її гідності були не новими для філософських роздумів і в Україні, починаючи з праць книжників князівської доби. Найбільш повне втілення вони знайшли у «Повчанні Володимира Мономаха». [3, с. 126].

Систематичне звернення до ідей і концепцій гуманізму, як ідеологічної течії третього рівня, найповніше проявилось в XVI – першій половині XVII ст., набуваючи певного змісту та форми залежно від конкретних умов і звернення до своїх витоків. Виникненню ідеї гуманізму передувало перше моральне правило співжиття, яке пізніше в історії філософії отримало назву «таліон». На відміну від Старого Заповіту, в якому йдеться про можливість застосування таліону лише Богом, у Новому Заповіті проголошується зміст «золотого правила моральності»: «У всьому, як хочете, щоб з вами чинили люди, те саме чиніть їм і ви з ними; оскільки в цьому Закон і Пророки». На зміну таліону прийшло «золоте правило моральності», яке вважається другим етапом зародження ідеї гуманізму.

Важливо, що ідея гуманізму вимагає від громадянського суспільства практичної реалізації основоположних моральних і правових принципів співжиття. Виступаючи універсальною і потенційною основою життя людини, ідея гуманізму покликана забезпечити благополучний і щасливий світоустрій. Порівняно із своїми моральними попередниками, такими як таліон і «золоте правило моральності», ідея гуманізму має ряд відмінних рис (рис. 1).

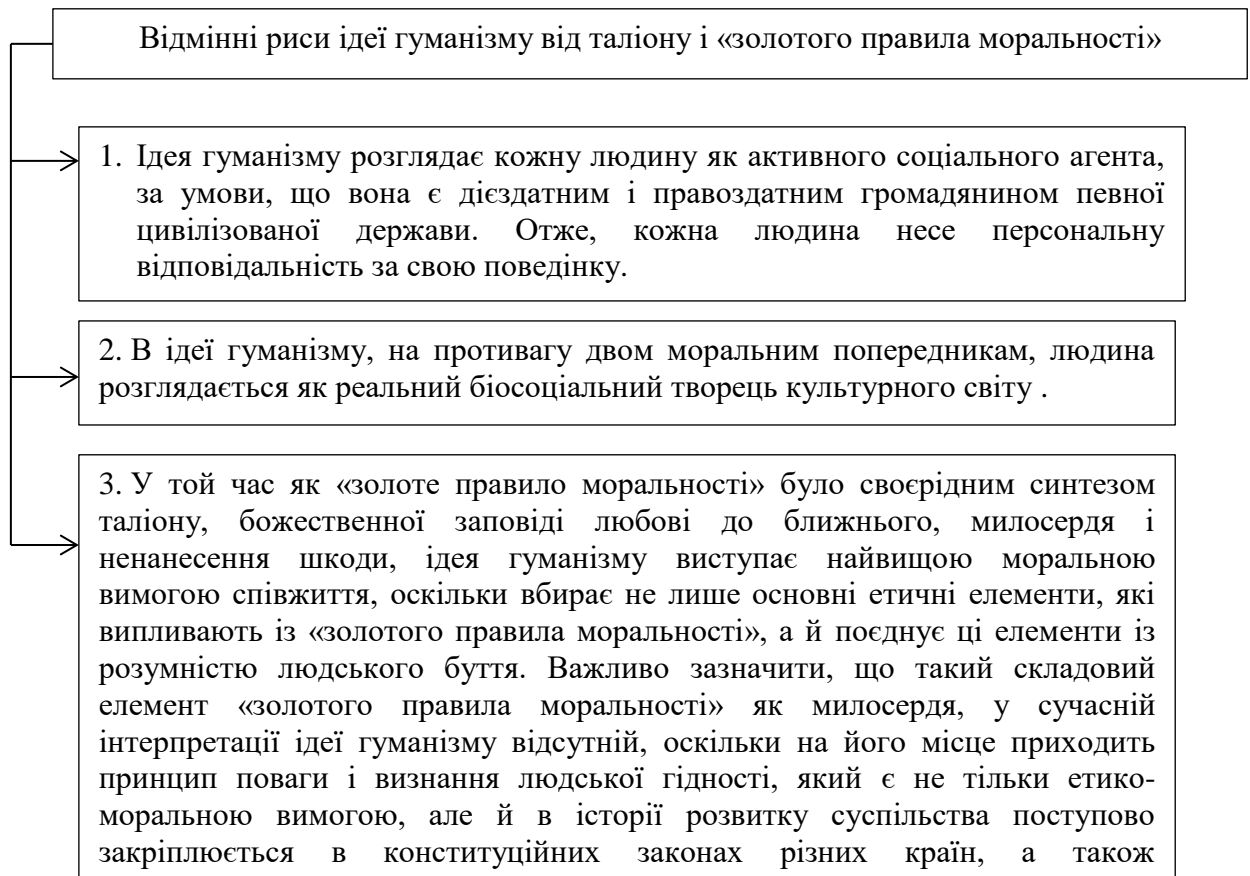

Рис. 1. Відмінні риси ідеї гуманізму від таліону і «золотого правила моральності»

Джерело: авторська розробка

Ідея гуманізму, на відміну від таліону і «золотого правила моральності», є однією з центральних категорій соціальної філософії, що ґрунтується на моральних нормах і принципах співжиття, які мають практичну значимість і правову регламентацію. Ідея гуманізму детермінована об'єктивними інтересами соціальних верств, економічними, політичними, культурними, духовно-релігійними, виробничими та іншими формами суспільних відносин.

У становленні ідей гуманізму в українській філософській думці можна виокремити такі етапи:

Перший етап – XIV–XVI ст. Переважна більшість дослідників (Я. Ісаєвич, В. Нічник, М. Попович)

виникнення терміну «гуманізм» і його головний зміст пов'язують із епохою Відродження (Ренесансу), визнаючи правомірність вживання терміну як для позначення більш ранніх, так і пізніх явищ, пов'язаних із характеристикою людини, її філософії.

Вивчення проблеми становлення ідей ренесансного гуманізму в Україні в їх філософському аспекті започатковано в Інституті філософії НАН України вченими під керівництвом В. Нічика. Окремими питаннями українського гуманізму займалися М. Кашуба, М. Циганок, В. Литвинов [2]. Відповідно до їх розвідок, в епоху Відродження гуманізмом вважали протилежну до ідеології середньовіччя світську культуру (гуманістику), яка не тільки була звернена до людини, але й витікала з її власних духовно-творчих можливостей.

Гуманізм епохи Відродження XIV–XVI ст. докорінно змінив розуміння людини та її місця у світі і в системі людських відносин. Важливим

принципом філософського гуманізму стало визнання поряд з Богом величезного, навіть самодостатнього, значення природи людини у світі. Гуманістів цікавили суспільно-політичні й етичні теми.

Появі і поширенню ідей гуманізму в Україні сприяли соціально-економічні, політичні та культурні чинники. Починаючи з другої половини XV ст. в Україні, яка входила до складу Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої, складаються реальні передумови для формування елементів ранньобуржуазної духовної культури, гуманістичної філософської і громадсько-політичної думки, зокрема поява значної кількості економічно незалежних міст із магдебурзьким правом, які були центрами не тільки ремісництва і торгівлі, але й соціально-політичного та культурного життя. У XVI ст. у Подільському воєводстві було 66 міст, а в середині XVII ст. вже 170 [2].

Центром тогочасного гуманістичного руху був Київ. Талановиті літератори перекладали на мову, близьку до української розмовної, знамениті трактати «Арістотелеві врата», «Космографія», «Шестокрил», роботи з логіки Мойсея Маймоніда і Аль-Газалі. З'явилися й переклади старозавітних книг («Рут», «Естер»), світської літератури (лицарських романів і лірики), переписаний Києво-Печерський патерик, відредаговані рукописні книги «Ліствиця» (1455) і «Златоструй» (1474). Відновлювалися зруйновані татарами київські святині, насамперед Софійський собор.

Гуманістичні ідеї виникли і розвивалися в Україні на основі двох різних традицій: західноєвропейської і русько-візантійської, яка була тісно пов'язана з церковною традицією, а тому була більш прийнятною для вітчизняної культури перехідного періоду. Зачинателями гуманістичної

культури в Україні, її найвизначнішими діячами були Ю. Дрогобич, П. Русин, Лукаш з Нового Міста, С. Оріховський [8, с. 58].

Сучасні діячі вітчизняної гуманістичної науки в умовах самостійної української держави активно й неупереджено висвітлюють білі плями українського Відродження, яке розвивалося під впливом європейських традицій і сповідувало принципи віри у можливість людської особистості, наближення її до природи і возвеличення людини у художній творчості. Орієнтуючись на канони античності і наслідуючи європейські ренесансні школи, вони дбали про збереження національної специфіки і ідентичності. В останні десятиліття з'явилися ґрунтовні дослідження впливу епохи Відродження на безперервний розвиток світової гуманістики і культури відомих українських авторів С. Безклуба, В. Бітаєва, А. Дорога, В. Єфіменка, Л. Левчука, О. Оніщенка, В. Роменця та ін. [6].

Другий етап (друга половина XVI – початок XVII ст.) характеризується поєднанням гуманістичних ідей з реформаційними, що дає підстави говорити про поширення в Україні північно-європейського варіанту Відродження. Цей період означений активним функціонуванням різних культурно-просвітницьких, наукових, літературних та освітніх об'єднань, зокрема Острозького освітньо-культурного об'єднання, вчених спільнот при дворах великих українських магнатів, Лаврського гуртка у Києві, братських шкіл, де значним був вплив української професури, яка отримувала освіту в кращих традиціях європейської гуманістичної педагогіки. Характерною ознакою цього часу стало активне формування самосвідомості українського народу, розвиток ідеалу гуманістичного патріотизму [2, с. 9].

Третій етап – епоха Просвітництва (друга половина XVII ст.) – вважається вершиною гуманізму. Вона внесла у пізнання людини, орієнтоване на науки, глибокі філософські ідеї, що сприяло розвитку світських засад суспільного життя. Філософія стала дисциплінарної формою знання, об'єктом наукового дослідження, суб'єктом формування національної філософської традиції. Людина, в свою чергу, розглядалася як розумний, вільний індивід, що володіє правами на життя у суспільстві, на свободу, щастя, рівність, власність, є творцем свого щастя і суспільства в цілому, має владу над природою і звільнена від впливу божественного. Раціоналізація усіх сфер життя – основна риса епохи Просвітництва, тому її можна назвати епохою раціоналістичного гуманізму.

Четвертий етап українського гуманізму – друга третина XVII – початок XVIII ст. – епоха Розуму, розвитку науково-реалістичної форми пізнання світу. На цьому етапі комплекс гуманістичних ідей розвивався у контексті процесів, що характеризували добу українського бароко. Даний напрямок сформував нове уявлення про світ і людину, що базувалося на глибинних світоглядних зрушеннях, зумовлених великими відкриттями в астрономії, механіці і фізиці, які зруйнували антропоцентричний світ гуманізму як замкнену конструкцію, засновану на принципах розумності й гармонії. Ідеї гуманізму вже в іншому бароковому контексті продовжували функціонувати, принаймні в Україні, до початку XVIII ст. [2, с. 9].

До мислителів даного періоду можна віднести Смотрицького М., Саковича К., Вишневецького І. Найвідомішими в українській гуманістиці були роботи Г. Сковороди (1722–1794), який у вченні про людину акцентував увагу на її внутрішньому

духовному стані (мета людського життя – «радість серця», «внутрішній лад», «міцність душі»), оспівував внутрішню свободу особистості, її незалежність. Висуваючи ідею щастя, як вищу мету людського життя, Г. Сковорода створює вчення про «сродну працю» [5, с. 73].

П'ятий етап (XIX ст.) характеризується розвитком людинознавства, наук про душу, культуру і дух. Відповідно до вчення Нового Заповіту слово «гуманізм» почало вживатися як «людяність», оскільки гуманізм є невід'ємним елементом християнства як релігії любові, внутрішнього оновлення людської особистості, яка закликає до повного і безкорисливого служіння на благо людства.

Шостий етап (XX ст.) – епоха катастроф, воєн і революцій, що перекроїли світ. Девальвація гуманістичних цінностей (фашизм) і заперечення людської душі (комунізм), наслідки техногенного розвитку – екологічні лиха, посилення індустріальної, науково-інформаційної могутності суспільства і технократичного світогляду – це окремі віхи постхристиянської епохи, втрати ідеалів гуманізму [7, с. 148]. Гуманістична ідеологія без Бога призводить до кризи і в кінцевому підсумку – до своєї діалектичної протилежності.

Пазенок В. С., Лях В. В., Соболев О. М., автори монографії «Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи» зазначають, що XX століття піддало сумніву і критиці навіть класичні концепції гуманізму. Людина в сучасному світі знову перетворилася на найактуальнішу проблему [4, с. 48].

Вітчизняні гуманісти заперечували Божественне походження влади й держави, виступили проти підпорядкування світської влади духовній, відстоювали

невтручання церкви у державні справи. Їм імпонував центральний принцип етики гуманізму – принцип спільного блага (блага народу), за яким патріотизм, служіння державі, суспільна активність базувалася на підпорядкуванні приватних інтересів спільному благу. Українські гуманісти чи не першими в Європі проголосили, що благо народу є найвищим законом і метою державної влади; розробили ідею природного права, яке, як вважали, є вищим за людські закони, що їх при потребі можна й змінювати [2].

Не можна з повною впевненістю сказати, яка з рис гуманізму, які домінували у минулих епохах стане панівною у ХХІ ст. (сьомий етап). З нашої точки зору, якщо ХХІ століття увійде в історію цивілізації як епоха Духовного Просвітництва, то можливо, це буде, відмінний від середньовічного, теоцентричний гуманізм з відносно вільним, глибоко усвідомленим прагненням Людини до святості і до Бога.

Як бачимо, в українській філософській думці багатогранна ідея гуманізму впродовж багатьох століть неодноразово змінювалась, була спростована і підтверджена, персоніфікована різними особистостями і уособлена національними школами. Тому було б неправильно ототожнювати сутність гуманізму з його історією. Однак, незважаючи на усі перетворення, основний зміст гуманізму – визнання людини найвищою цінністю – залишається незмінним.

Висновки і перспективи. За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що у вітчизняній філософії відображена уся складність і драматичність історії становлення ідеї гуманізму, оригінальність і своєрідність власної філософської традиції у переплетенні позицій, концепцій і шкіл,

що є унікальним варіантом філософствування у світовій філософській культурі. Разом з тим, розглянуті етапи становлення ідей гуманізму в українській філософській думці мають умовний характер, оскільки при розмежуванні єдиного процесу не завжди вдається провести чітку межу між завершенням одного етапу і початком іншого. Застосовуючи дану періодизацію, недоцільно використовувати її як абстрактну схему, підлаштовувати під неї всю багатоманітність єдиного процесу, що може призвести до втрати його якісного змісту.

Зважаючи на те, що в українському суспільстві знизився моральний рівень суспільної і індивідуальної свідомості, перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку вбачаються у дослідженні механізмів відновлення гуманістичних ідеалів у таких соціальних інститутах як сім'я і школа.

Список використаних джерел

1. Александрова О. В. Філософія Середніх віків та доби Відродження. Київ: ПАРАПАН, 2002. 172 с.
2. Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії ХVI – початку ХVII ст. Київ: Вид. С. Павличко «Основи», 2000, 472 с.
3. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: навч. посіб. Київ: Вища шк.: Т-во «Знання», КОО, 1999. 543 с.
4. Пазенок В. С., Лях В. В., Соболев О. М. Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи. Київ: Укр. Центр духовної культури, 2001. 380 с.
5. Попович О. В., Сабадаш Ю. С. Історична українська наукова думка: інтерпретація ідей

гуманізму. *ГРАНІ*. 2018. Том 21. № 5. С. 66–75.

6. Сабадаш Ю. С. Інтерпретація ідей гуманізму у вітчизняній науковій думці. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2012. Вип. 18(2). С. 3–8.

7. Трачук М. Трансформація ідеї гуманізму у філософській думці. *Вісник Прикарпатського університету*. 2012. Випуск 16. С. 145–151.

8. Українські гуманісти епохи Відродження: антологія: Ч. 1 / за ред. В. М. Нічик. Київ: Наук. думка: Основи, 1995. 430 с.

References

1. Aleksandrova, O. V. (2002). *Filosofiya Serednikh vikiv ta doby Vidrodzhennya* [Philosophy of the Middle Ages and the Renaissance]. Kyiv: PARAPAN, 172.

2. Lytvynov, V. D. (2000). *Renesansnyy humanizm v Ukrayini. Ideyi humanizmu epokhy Vidrodzhennya v ukrayins'kiy filosofiyi XVI – pochatku XVII st.* [Renaissance humanism in Ukraine. Ideas of Renaissance humanism in the Ukrainian philosophy of the XVI – early XVII centuries]. Kyiv: S. Pavlychko «Osnovy», 472.

3. Ohorodnyk, I. V., Ohorodnyk, V. V. (1999). *Istoriya filosofskoyi dumky v Ukrayini* [History of philosophical thought in Ukraine]. Kyiv: «Znannya», KOO, 543.

4. Pazenok, V. S., Lyakh, V. V., Sobol', O. M. (2001). *Humanizm: suchasni interpretatsiyi ta perspektyvy* [Humanism: modern interpretations and perspectives]. Kyiv: Ukr. Tsentru dukhovnoyi kul'tury, 380.

5. Popovych, O. V., Sabadash, YU. S. (2018). *Istorychna ukrayins'ka naukova dumka: interpretatsiya idey humanizmu* [Historical Ukrainian scientific thought: interpretation of the ideas of humanism]. *HRANI*. 5. 66–75.

6. Sabadash, YU. S. (2012). *Interpretatsiya idey humanizmu u vitchyznyaniy naukoviy dumtsi* [Interpretation of ideas of humanism in domestic scientific thought. Scientific notes of Rivne State University for the Humanities]. *Ukrainian culture: past, present, ways of development*. 18(2). 3–8.

7. Trachuk M. (2012). *Transformatsiya ideyi humanizmu u filosofskiy dumtsi* [Transformation of the idea of humanism in philosophical thought]. *Bulletin of the Precarpathian University*. 16. 145–151.

8. *Ukrayins'ki humanisty epokhy Vidrodzhennya: antolohiya* [Ukrainian humanists of the Renaissance: an anthology]: Ч.1 (1995) / за ред. В. М. Нічик. Kyiv: Nauk. dumka: Osnovy, 430.

FORMATION OF HUMANISTIC IDEAS IN UKRAINIAN PHILOSOPHICAL THOUGHT

N. Zlenko, R. Mnozhynska, S. Lysenko

Abstract. *The urgency of the research topic is necessity to understand the idea of humanism in Ukraine from its formation to development in new cultural and historical conditions. The purpose of the article is to study the formation and development of humanistic ideas in Ukrainian philosophical thought in the historical aspect. To achieve this goal, the following research methods were used: historical – to study the stages of development of humanistic ideas, analysis and synthesis of scientific literature, generalization and systematization – to formulate intermediate and final conclusions. The article highlights the meaning of the concept of "humanism". The preconditions for the formation of ideas of humanism are determined. It was found that the idea of humanism was preceded by the first moral rule of coexistence, which later in the history of philosophy was called talion. The main formation stages of humanistic ideas in the Ukrainian*

philosophical thought (the first – XIV-XVI centuries; the second – the second half of the XVI – the beginning of the XVII century; the third – the second half of the XVII century; the fourth – the second half of the XVII – the beginning of the XVIII century; fifth – XIX century, sixth – XX century, seventh – XXI century). Distinctive features of the humanistic ideas from talion and the "golden rule of morality" have been formed. Prospects for further scientific research in this area are seen in the study of the mechanisms of restoration of humanistic ideals in such social institutions as the family and school.

Key words: *philosophical thought, humanism, humanists, talion, Renaissance, doctrine, man.*